

a javításhoz ukrán szerkesztésű könyveket használtak, ami közelítette az orosz szerkesztést az ukránhoz, de nem számolta fel teljesen a két változat közötti különbségeket.

Kárpátalján a XVII. században meglehetősen tarkaság uralkodott a liturgikus könyvek terén, mert a régi (velencei és erdélyi) délszláv szerkesztésű könyvek mellett jelen voltak az ukrán szerkesztésű kiadványok, sőt a kétféle (a Nyikon-féle könyvrevízió előtti és utáni) orosz szerkesztésű példányok is. A század folyamán az ukrán szerkesztés dominált, de különösen a század vége felé megnőtt az orosz szerkesztésű könyvek száma. A XVII. században orosz fennhatóság alá kerülő ukrán területeken az ukrán szerkesztésű egyházi szlávot felszámolták.

A liturgikus könyvek mellett a szerző áttekinti az egyházi szláv nyelv megértését, el-sajátítását elősegítő könyveket (ábécéskönyvek és nyelvtanok). Az első ruszinoknak szánt abécéskönyv 1699-ben jelent meg Nagyszombatban, ez ukrán mintát követett. A következő (1746) viszont már orosz mintán alapult. A legjelentősebb Kutka János 1797-től kezdve sok kiadásban megjelent abécéskönyve volt, amelyben az orosz és az ukrán szerkesztés elemei is megtalálhatók.

A XVIII. században fokozatosan előtérbe kerül az orosz szerkesztésű egyházi szláv, amelyet az 1773. évi püspöki konferencián a ruszinok számára nyomtatandó könyvek nyelvül kijelöltek. Orosz szerkesztésű az 1804-ben a Budai Kir. Egyetemi Nyomdában megjelent ötkötetes Bacsinszky Biblia is, hasonlóképpen egyértelműen orosz szerkesztésűek az ugyanitt a XIX. században ezután megjelent liturgikus könyvek is.

Szőke Lajos alapos nyelvi elemzése rámutat egyebek mellett arra, hogy a XVIII. század utolsó harmadától erősödik az orosz hatás a kárpátaljai ruszinok liturgikus nyelvére, az egyházi szlávra. „Az orosz szerkesztés kárpátaljai térhódítása a későbbiekben politikai, ideológiai következményekhez is vezetett. Bizonyára nem kis szerepe volt a ruszozofilizmus kialakulásában vagy a pánszláv eszmék kárpátaljai térnyerésében” – zárja a szerző könyvét, amely a nyelvészeken kívül a kárpátaljai ruszinok művelődéstörténete iránt érdeklődőknek is megkerülhetetlen olvasmány.

Zoltán András

A Szovjetunió és a posztszovjet térség etnolingvisztikai problémái

Isaev, M. I.: Ćnolingvisztičeskie problemy v SSSR i na postsovetskom prostranstve. = Voprosy ězykoznanija, 6. no. 2002. 101–117. p.

A Szovjetunióban folytatott nyelvpolitikát („nyelvi tervezést”) három szakaszra szokás bontani: 1) a régi írásbeliséggel rendelkező nyelvek írásreformja; 2) a legtöbb nyelv írásbeliségének latinizálása; 3) a legtöbb nyelv írásbeliségének cirillizálása. A szerző szerint azonban árnyaltabb képet kapunk, ha hat periódust különböztetünk meg.

1. Az első szakasz a forradalom utáni néhány évet foglalja magában, fő jellemzője a meglévő írott nyelvek helyesírásának tökéletesítése.

Az ország 130 nemzetiségéből csak mintegy két tucat rendelkezett többé-kevésbé megszilárdult írásbeliséggel. Saját „nemzeti” írásbelisége csak az oroszoknak, az ukránoknak, az örményeknek és a grúzoknak volt. Körülbelül tizenöt muzulmán nép (köztük olyan viszonylag népesek is, mint az özbekek, a tatárok, a kazakok, az azeriek és a tádzsikok)* az

* A nyelvek magyar elnevezésében a következő munkát tekintettük irányadónak: *A világ nyelvei*. Főszerk. Fodor István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.

arab írást használta. Az írás-olvasás ismeretének tömeges elterjedését szorgalmazó állami politika hatására ebben az első szakaszban módosításokat hajtottak végre a meglévő írott nyelvek helyesírásában, így például megreformálták számos török nyelv arab alapú helyesírását. Ide sorolja a szerző a szovjet kormány által már 1917. december 23-án rendeleti úton bevezetett orosz helyesírási reformot is. A reform meghirdetett célja az orosz helyesírás egyszerűsítése volt az analfabetizmus gyors ütemű felszámolásának megkönnyítése érdekében.

2. A második szakasz (1920–1930-as évek) során a kormányzat tudós szakemberek segítségével több tíz nyelv írásbeliségét latinizálta. Ennek oka az volt, hogy a korábbi reformok ellenére az arab és az ujjur-mongol írást használó nyelvek helyesírása továbbra is igen bonyolult maradt, ami akadályozta az analfabetizmus felszámolását. Ebben az uniós szinten vezérelt akcióban olyan neves nyelvészek vettek részt, mint például A. A. Reformatskij, E. D. Polivanov, N. K. Dmitriev, V. I. Lytkin, V. I. Abaev vagy N. Á. Marr. A konkrét lépések terén az azerbajdzsáni értelmiség járt elől, mert már 1922-ben kidolgozta a latin betűs azeri helyesírás tervezetét, amit a helyi kormány el is fogadott. 1925-ben az észak-kaukázusi népek oktatási konferenciáján döntöttek az ingus, a kabard, a karacsáj, az adigei és a csecsen latinizálásáról, 1926-ban pedig a bakui szövetségi turkológiai konferencián alakult meg az új török ábécéket kidolgozó bizottság, amely az eddig arab betűkkel író török nyelvek mellett megalkotta a kisebb létszámú népek által beszélt, eddig saját írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek latin betűs ábécéjét. Ezeket az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején mindenütt be is vezették.

A reformot az utókor általában pozitívan értékeli, bár megjegyzi, hogy bevezetése totalitárius módszerekkel történt. Nem kétséges, hogy ki nem mondott céljai között szerepelt az iszlám befolyásának csökkentése is. A kor uralkodó ideológiájának megfelelően mindent „osztályszempontból” értékelték. A reform sikeréhez a kiváló szakemberek közreműködése mellett az is hozzájárult, hogy a „világforradalomra” készülő hivatalos ideológia fényében latin írás az eljövendő „világkommunizmus” írásának presztízsével is rendelkezett.

3. A nyelvi tervezés harmadik szakaszának tekinti a szerző a korábban írásbeliséggel nem rendelkező népek írásrendszereinek a kidolgozását, ami időben ugyan egybeesett az előző szakasszal (1920–1930-as évek), de más volt a tartalma. Elsősorban az északi és a távol-keleti őshonos kis népek nyelveinek írásbeliségét alkották meg. Ezek a népek kis létszámuk ellenére hatalmas területen elszórva élnek. Az orosz tudományosság már a forradalom előtt is érdeklődött nyelvük, történetük, néprajzuk iránt. A forradalom után először e nemzetiségek egyes képviselőit kellett kiképezni arra, hogy képesek legyenek anyanyelvük írásrendszerét megalkotni. Ez a munka 1926-tól a leningrádi egyetem „északi fakultásán” folyt. Először az evenki, majd 1930-ra a többi fontosabb nyelv számára is kidolgozták a latin betűs helyesírást. A központi kezdeményezésű akciók mellett sok helyütt a helyi tanítók alkottak és sokszorosítottak ábécéskönyveket tanítványaik számára, így jött létre az első nanaj, even és korják olvasókönyv. Az ez irányú tevékenység összehangolására 1932-ben összehívták az északi népek nyelvvel és írásbeliséggel foglalkozó konferenciát, amely 14 nemzeti irodalmi nyelv létrehozásáról döntött. Ezek között volt a számi (lapp), a nyenyec (jurák-szamojéd), a manysi (vogul), a hanti (osztják), a szelkup (osztják-szamojéd), a ket, az evenki, az even, a nanaj, az ude, a csukcs, a korják, a nyivh (gilják) és a jupik (eszkimó). Megindult e nyelveken a megfelelő általános és főiskolai tankönyvek kidolgozása és az anyanyelvi oktatás megszervezése.

A kis nyelvek írásbeliségének megteremtésére irányuló hatalmas munka sok tekintetben hiábavalónak bizonyult. Ennek részben objektív okai voltak: az amúgy is kis létszám-

mú népek hatalmas területen elszórtan éltek, nyelvük számos dialektusra tagolódott. Emellett nagy kárt okoztak a szubjektív okok is, elsősorban az, hogy az 1930-as évek végén az alighogy bontakozó latin betűs írásbeliséget cirill betűsre változtatták és ezáltal szétzilálták. Egyes népek (az itelmenek, a számik, az udék, a sórok) e „reform” során teljesen el is veszítették írásbeliségüket.

4. A negyedik szakasz a cirill írásra való áttérés. Míg az 1920-as években a „világforradalomra” számítottak, az 1930-as években a kommunizmus egy államban való felépítésének a jelszava került előtérbe, ami a centralizálás és az egységesítés irányába tolta a totalitárius államgépézetet. Míg korábban a latinizálás a legjobb szakemberek bevonásával történt, a cirillizálást a hatóságok hajtották végre. 1936-ban mintegy a központból érkező intérsre egyre-másra nyilvánították ki az egyes tagköztársaságok és autonóm területek vezetői, hogy a módosított orosz ábécé „az összes testvéri szovjet nép írásbeliségének az alapja”. Arra a kérdésre, hogy alig tíz évvel korábban miért nem tértek át egyből a cirill írásra, rendszerint az volt a válasz, hogy az 1920-as években a nép még analfabéta volt, az ellenség pedig úgy értelmezhetné volna akkor a cirill írás előnyben részesítését, mint a cári rendszer oroszosító politikájának a folytatását; most azonban a latin írás úgymond elvégezte a maga feladatát, s immár akadályává vált annak, hogy a Szovjetunió többi nyelve közeledjék az oroszhoz.

5. Az ötödik szakaszt (1940–1989) a szerző szerint a Szovjetunió népeinek és nyelveinek az egymáshoz való közeledése, aktív kölcsönhatása jellemzi. Ez minden soknemzetiségű országban spontán is lejátszódó folyamat, itt azonban az állami vezetés ezt a folyamatot a maga eszközeivel gyorsítani is próbálta. Az orosz nyelv hatása a különböző szovjetunióbeli nyelvekre eltérő mértékű volt. Azok a nyelvek, amelyek viszonylag régi írásbeliséggel rendelkeztek, és már a forradalom (illetve a Szovjetunióhoz való csatolásuk) előtt fejlett saját terminológiával rendelkeztek (például az örmény, a grúz, a tádzsik, az azeri, a lett, a litván és az észt), kevésbé voltak ráutalva az orosz terminológia átvételére, mint a már csak a szovjet időkben írott nyelvvé előlépett nyelvek (például az avar, a baszkir, a lezg, a kabard, a csecsen, az ingus, a karacsáj, az adigei, a karakalpak, a hakasz), amelyek ezerszámra vették át a társadalmi, politikai, gazdasági, közlekedési stb. terminusokat az oroszból.

6. A hatodik szakasz „a fordulat éveitől” (1989–1995) számítódik, amikor a nyelvi kérdés a szuverenitásra törekvő köztársaságokban az egyik legfontosabb, leggyakoribb vitatémává lépett elő.

Mint ismeretes, az egykori Szovjetunióknak nem volt törvényben lefektetett államnyelve. Noha ténylegesen az orosz volt az államnyelv, nem nevezték annak, hanem legfeljebb „a nemzetek közötti érintkezés nyelvének”. Ezt a képet némileg csak az „csúfította”, hogy két szovjet tagköztársaság – Örményország és Grúzia – alkotmányában hagyományosan az szerepelt, hogy ezeknek a köztársaságoknak az államnyelve az örmény, illetve a grúz. A nyelvpolitika azonban itt sem volt más, mint a Szovjetunió más részein, és e tekintetben teljes volt a nyugalom egészen addig, míg az 1970-es évek második felében nem kezdtek el „felülvizsgálni” a tagköztársaságok alkotmányait. Ebből kerekedett aztán a nagy „nyelvészeti vihar”, amelynek első szélleköéseit Grúziában lehetett megérezni 1978 tavaszán, amikor nyilvánosságra hozták a megreformált alkotmány tervezetét. A régi alkotmány 75. paragrafusa kimondta, hogy a grúz nyelv a Grúz Szovjet Szocialista Köztársaság államnyelve. Az új tervezetben ehelyett az szerepelt, hogy a Grúz SZSZK az állami és társadalmi szervezetekben, a kulturális és más intézményekben biztosítja a grúz nyelv használatát és minden eszközzel gondoskodik fejlődéséről, de az egyenlőség jegyében minden intézményben és szervezetben szabadon használható az orosz nyelv és

minden olyan nyelv, amelyet a lakosság használ. A 75. paragrafus illetően való megfogalmazása valóságos vihart okozott a diákság körében, akik a tanárok egy részének és a kulturális élet szereplőinek a támogatását is élvezték. A grúz legfelső tanács 1978. április 18-ára tűzte ki az alkotmánytervezet vitáját; az ezt megelőző napon a diákság hatalmas, tízezres tüntetést szervezett az épület előtt, áttörte a rendőrkordont és a kormányépület elé vonult az anyanyelv védelmének jelszavával. Bonyolult és kemény tárgyalások után a grúz vezetés meghátrált, és a 75. paragrafus változatlan formában került át az új alkotmányba. A grúziai események hatására az örmények is felléptek nyelvük államnyelvi státusának védelmében, de nekik már nem kellett külön megküzdeniük ezért, sőt a szomszédos Azerbajdzsán alkotmányában – ahol ez korábban nem szerepelt – szintén megjelent egy passzus, miszerint a köztársaság államnyelve az azeri.

Míndez csak előjátéka volt nyelvi törvények sorozatának, amely tíz évvel később, 1989-ben kezdődött a Baltikumban. Elsőként 1989. január 18-án az Észt (akkor még) SZSZK-ban, január 25-én a Litván SZSZK-ban, május 5-én a Lett SZSZK-ban születik olyan nyelvtörvény, amely államnyelvvé nyilvánítja e köztársaságok névadó nemzetinek nyelvét. Még ugyanebben az évben hasonló nyelvtörvények születnek Tádzsikisztánban, Moldáviában, Kazakisztánban, Kirgizisztánban, Özbegisztánban és Ukrajnában, 1990-ben pedig Fehéroroszországban és Türkmenisztánban. Ezek hatására később hasonló nyelvtörvények születtek az Orosz Föderáció számos tagállamában.

Zoltán András

Az ukrajnai nyelvi helyzet napjainkban

Dzúba, Ivan: Počinajmo z povagi do sebe. Sučasna movna situaciá v Ukraini. = Duklá, 50. rik. 2002. 6. no. 26–31. p.

A szerző – bevezetésként – a nemzet és az állam egymáshoz való viszonyát lényegében a „nyelvében él a nemzet” gondolkörében fejtegeti, s korántsem számolhat be örvendtes jelenségekről napjaink Ukrajnájában.

Nyilvánvaló, hogy az ukrán nyelvnek Ukrajnában kellene élnie természetes életét. Ezel szemben az ország legszámosabb nemzetének a nyelve korántsem érvényesül maradéktalanul a társadalom életében. Az ukrán nyelv leszűkült használata egyszersmind a nemzeti lét kibontakozásához rendelkezésre álló teret is leszűkíti.

Az uralkodó körök, ahol csak tehetik, az orosz nyelvet, az orosz kultúrát preferálják. A nyelvpolitikában elveszett az a lendület, amely jellemző volt a függetlenség visszaszerzésének időszakában.

A nyelvtörvény végrehajtása abbamaradt, az ukrán nyelv támogatásával senki nem törődik. Ennek finánciális, technikai és szervezési akadályai vannak, ám a legfőbb akadály az állami akarat hiánya.

Sürgetően szükséges volna, hogy a tudomány emberei, a politológusok, kultúrakutatók, szociológusok és a szociolingvisták olyan cselekvési rendszerre tegyenek javaslatot, amely a realitás elemzéséből indul ki, és a várható jövő felvázolásával végződik. Fel kell tárnai a vigasztalan nyelvi helyzet történeti gyökereit, informálni kell a lakosságot azokról a retorziókról, amelyeket a cári és a szovjet imperializmus foganatosított az ukrán nemzet legalábbis egy részének asszimilálását célul kitűzve.

Paradox helyzet: jelenleg a független Ukrajnában politikai tényezők, tömegközlési eszközök, sajtóorgánumok, sőt: képzett emberek is beállnak az oroszpartí propaganda szol-